

Könyvszemle

Hányféle nyelvész van?

A nyelvészetről –

I. szám, I. személyben II.

Nehezen letehető könyv ez. Még a nyári strandolvasmányok között finnyásan vagy kapkodva, válogatva is, nehéz volt letenni – egy ültő helyemben elolvastam. Két dolog igazolhatja ezt a mohó olvasást. Az egyik személyes, nem különösen érdekes: félig magam is nyelvész vagyok, és ugyanabba a korosztályba tartozom, akárcsak a szerkesztők, mint az a huszonegy 1946-ban, illetve az előtt született nyelvész, aki itt vallomást tesz életéről. A másik tényező általánosabb: a mai egyre személytelenebbé váló tudományos közegben és az egyre iparszerűbb értelmiségi munka körülményei között mindig izgalmas visszatérni a tudomány és az értelmiségi lét közvetlen közegéhez. Ahhoz, hogy a tudományt is emberek csinálják, és mint személyek építenek jelentéseket, formálják saját pályájukat, és válnak egyszerre szerzőivé és szereplőivé életútjuknak.

A nyelvészet a 20. század közepétől az embertudományok sajátosan központi területévé vált. A kódok vizsgálata kiterjesztve az emberi kultúra kánonjainak vizsgálatában átfogó modellt vált, amikor megszületett a strukturalizmus. Másrészt, először az 1950-es években, új matematikai formalizmusokkal, majd a 20. század végén tényleges technológiai lehetőségekkel, megjelent a lehetőség az emberi nyelv produktumainak technikai fel-

dolgozására is (gondoljunk csak az interneten koválygó milliárdnyi szövegre). Harmadrészt, a generatív nyelvészet keretében a nyelv vizsgálata (újra) úgy fogalmazódott meg, mint az ember ember-mivoltának központi kérdése, ahol a forma oldalán a nyitottság, a megjósolhatatlan kreativitás, a megalapozás oldalán pedig a nyelv mint emberspecifikus biológiai vonás jelenik meg. Mindezek indokolják, hogy a magyar nyelvészek 60+ évének önbeszámolója a magyar kultúra egésze számára is tanulságos legyen. Kétségtelen, hogy a nyelvvel való foglalkozás cáfolata annak az attitűdnek, amelyet József Attila fejezett ki a *Költő vagyok, mit érdekelne engem a költészet maga!* programmal. A nyelvhez ugyanis egyetemesen kapcsolódik a nyelvre való reflexió lehetősége, ahogy a dán strukturalista nyelvész, Louis Hjelmslev fogalmazta: minden nyelv univerzális metanyelv.

Ennek emberi oldalát mutatja meg ez a kötet. A nyelvészek, akik fürödnek a metanyelvi készségekben, világosan meg tudják fogalmazni azt is, hogy milyen módon lesznek nyelvészek. A magyar 20. századi kultúra és kulturális szocializáció kettősségeit jól érezte-ti, ahogy a harmincnál több megkérdezettből válaszoló huszonegy, hol kiváló, hol az iparszerű nyelvészetet képviselő kutató és tanár bemutatja, hányféle nyelvészet és nyelvész van. Ami a nyelvészt illeti, Sebestyén Árpád, Varga László, Kiss Jenő és mások vallomásaiból világosan kiderül, hogy a nyelvész furcsa pályájához nálunk kétféle szocializációs út vezet. Az egyik jellegzetesen poliglott közegeből származ-

zik. A többnyelvű helyzetek, legyenek akár a kulturális többnyelvűség helyzetei, mint Péntek János esetében, aki Erdélyben dolgozó magyar nyelvész, vagy utazások, illetve családi hatások (családon belüli többnyelvűség, illetve a nyelvtanulás családon belüli erőltetése) vezetnek a nyelv iránti kiemelt érdeklődéshez. A mai magyar nyelvészek másik, sokkal „népibb” típusa jóval kevésbé a kommunikációs sokrétűségre való rácsodálkozásból, a többnyelvű helyzetek zűrzavarából és összehasonlítási kényszeréből eredeztethető, hanem sokkal inkább a saját nyelvjárásra való iskolás rácsodálkozásból, illetve tágabban, intézményes iskolás rácsodálkozásból fakad. A 20. század közepén az utóbbihoz többnyire sajátos latinus műveltségi keret járul. (Bizony akkor még a latinizmusnak nagy jelentősége volt, bármennyire eltávolodtam is tőle, magam is ilyen közegben szocializálódtam.) Mindenesetre ez a második típusú nyelvesszézés és az anyanyelvben való fokozottabb elmélyedést és az anyanyelvvél mint értékrendszerrel való azonosulást állítja előtérbe.

Az önbeszámolók szerzői az életutat jellemzően úgy mutatják be, hogy kitüntetett szerepe van a középiskolának. Ez is egy általános értelmiségi tanulság. A ma irányító értelmiségi nemzedék képviselői számára még világos, hogy életükben a döntő lépés a középiskolában történt. Ekkor álltak rá az értelmiségi pályára. A mai kor feszültsége éppen az lesz, hogy ez nem mindig történik meg, s bizony lehet, hogy ez a döntő szocializáció át fog húzódni az első egyetemi évekre. Ha viszont áthúzódik, akkor azokban az években sokkal személyesebb szocializációra lesz szükség, mint ahogy azt a mai Bologna-típusú alapképzés tömegoktatása elképze- li.

A könyv filológusok munkájaként mutatkat is tartalmaz. A mutatókból igen világos

az, ami az egyes beszámolókból személyes, meggyőző és érzelmeteli módon jelenik meg, vagyis hogy kik voltak a rendkívül fontos alakítói a magyar nyelvészek ma domináns nemzedékének. A „hagyományos” nyelvészet klasszikusai szerepelnek ebben, Bárczi Géza és Pais Dezső, távolabbról pedig többnyire már csak mint olvasmányalapú, illetve szellemi hatás Gombocz Zoltán, illetve Lazicius Gyula. Lazicius már átvezet a modern, mondjuk így: strukturalista nyelvészeti hatásokhoz, melynek jellegzetes, kiemelkedő szereplői Dezső László, Fónagy Iván, Telegdi Zsigmond és a magyar nyelvészet örök *enfant terrible*-je, a strukturalizmus vállaltan szélsőséges képviselője, Antal László. De kiemelkedő hatása van, mint már a „sorozat” első kötetéből is kiderült, sokak szocializációjában Szépe Györgynek, aki saját nemzedéktársai számára is egy szemfelnyitító, állandóan új horizontokat teremtő szereplő volt. Ahogy saját magát jellemzi a kötetben, „extenzív tudományos életet” élt. Ez az élet azonban extenzivitásában éppen hatásai révén volt és maradt felülmúlhatatlan.

A nyelvészet hagyományosan filológiai diszciplína, sőt maga a filológia. Szövegekkel foglalkozik, a szövegeket gondozza, azok pontos értelmezésére törekszik és így tovább. A 20. század közepének nyelvészetében óriási a feszültség e filológia mindenhatóságának megkérdőjelezése és a nyelvészet filológián túli kiterjedése között. Nyomárkay István vállalja a filológia védelmezőjének szerepét. Jól látja, hogy a filológiából a nyelvészet hangsúlya eltolódik a kötőjeles nyelvészetek (psicho-, szocio-, neuro-, gyermek-nyelvészet) felé. Nagy kérdés, hogy megmarad-e akkor még a filológia. Érdekesen mutatja a hatvanéves nemzedék korlátait, hogy az az új filológia, amelyet például az irodalomban Horváth

Iván, a nyelvészetben Prószéky Gábor vagy Várad Tamás képvisel, fel sem merül a szerzők perspektívájában. Ezen az új filológián azt értem, hogy az internet kínálta, akár sokmillió szóból álló szövegtestek új adatbázist jelentenek a nyelvészet számára, és egy új, a rontott és állandóan átalakított szövegekkel megküzdő filológia perspektíváját vetik fel.

A filológiától az alkalmazott nyelvészetek felé való elmozdulást ez a nemzedék még csak mint tényt konstataálja. Igen sokan beszélnek arról, hogy a hagyományos, papíralapú filológiai nyelvészet ideje elmúlt, és a nyelvvel foglalkozók érdeklődése alkalmazott kérdések felé fordul. Ezt többnyire fanyalognak kezelik mint a talaj elvesztését a lábuk alól, illetve mint a hagyományos nyelvészeti iskolázottság háttérbe szorítását. Az egyetlen talán Bánréti Zoltán, aki maga is az anyanyelv-pedagógia, illetve a neuro-lingvisztika, vagyis két alkalmazott ágazat kiváló művelője, aki első kézből beszél erről az átalakulásról, miközben, mint generatív ihletésű nyelvész, világosan előtérbe állítja az elmélet és az elméleti kérdésfeltevés központi szerepét.

A huszonegy életút vallomásos jellege és a szocializációban bemutatott mintaképző tényezők tanulságos bemutatása mellett, jól tükrözi a hazai nyelvtudomány két visszatérő gondját. Az egyik visszatérő gond a *formális nyelvészet szerepe*. Két tekintetben is megosztó tényező ez. Megosztó, hogy vajon lehet-e a nyelvet pusztán formális rendszerként értelmezni, mint ahogy a klasszikus strukturalisták gondolták, s hogy vajon a formális elemző módszerek adnak-e valamit a klasszikus nyelvészet címkéző besorolásához képest. Világosan kiderül, hogy a formális nyelvészettel kapcsolatos attitűd nagy vízvonalas volt a 20. század második felében. Vízvonalas volt – tudjuk jól – általában az értelmiségi világban.

A 20. század 60-as, 70-es évei tele vannak a formalizmust kritizáló marxista röpiratokkal, illetve a hagyományos kultúra és az ember fogalmát féltő fenomenológiai formalizmus kritikákkal. Az is világos azonban, hogy az ekkor szocializálódó nemzedék egy része számára vonzó volt a formalizmus. Éppen azért, mert a filológiai indítású nyelvészetben is benne levő rendszerező, szigorú, következetes gondolkodásnak adott ez mankókat. A másik megosztó tényező a generatív nyelvtan. Décsy Gyula, az Indianai Egyetem nemrégiben elhunyt professzora fogalmazza meg legőszintebben, hogy a generatív nyelvészet mozgalmi jellege sokak számára mélységesen taszító. A kötet szereplőinek legalább a fele érzi, hogy a generatív nyelvészettel kapcsolatos állásfoglalás valamiféle vízvonalas volt a század utolsó harmadában. Nagyon tanulságos, ahogyan megjelenik mind a hagyományos szemléletet követő, mind a hagyományos nyelvészetet a társas nyelvészetet a szociolingvisztika jelszavaival felújító törekvésekben a mélységes rettegés a Noam Chomsky által bemutatott paradigmától. Megjelenik ez persze az itt nem szereplő fiatalabb nemzedékben is, akik számára Chomsky fellépésének mozgalmi jellege és saját elméletének örök győztesként való beállítása válik fontos szociológiai taszítóvá. A formalizmussal és a generatív nyelvtannal kapcsolatos állásfoglalások izgalmasá teszik a könyvet, hiszen megmutatják, hogy a megosztó tényezők igenis élő, fermentáló mozzanatok voltak a modern magyar nyelvészet alakulásában.

Az életpályák elemzésében, illetve önbe mutatókban tanulságos az, ami hiányzik a könyvből. Három ilyen mozzanatra utalnék. Hiányzik a nyelvészet és a nyelv általános humántudományi, illetve ismeretelméleti mintává tétele. A nyelvészek úgy beszélnek a

nyelvről, mintha a 20. század közepének filozófiájában és társadalomtudományában nem ment volna végbe egy nyelvi fordulat. Márpedig ez a nyelvi fordulat végbement a magyar filozófiában és a magyar társadalomtudományokban is. Gondoljunk a néprajz szemiotikai modelljeire, a kultúra kommunikációs metateóriájára és hasonlókra. Érdekes látélet, hogy a vezető nyelvészek számára ezek a feszültségek és ezek a kiterjesztések mint idegen mozzanatok, valahogy eltűnnek. Csak a saját kötőjeles területeik és a filológia küzdelme marad meg.

Egy másik igen jellegzetes hiány a *szép* iránt való érdeklődés. Ez a nemzedék, eltérően mestereitől, például Fónagy Ivántól, de még akár Szathmáry Istvántól vagy Bárczi Gézáttól is (Bárczitól még mint kezdő magyar szakos hallottam nyelvészeti elemzést Fejes Endre *Rozsdátemető-jéről*) idegenkedik a nyelvi szépség problémájától. A nyelvész kétségtelenül metaműveleteket végez, amikor a kódra reflektál. Roman Jakobsontól tudjuk, hogy ezt teszi a nyelv művésze, a költő is. Ő is reflektív, csak ő nem a kódra, hanem az üzenetre reflektál. Ezt a kétféle reakciót kapcsolták össze a klasszikus strukturalizmus s annak magyar követői is, például Hankiss Elemér vagy Fónagy Iván munkáikban. Ez a mozzanat az itt bemutatott nemzedékből szinte teljesen hiányzik. Sokkal sivárabb lesz ettől a nyelv, és kulturális következményeiben sokkal szegényesebb a nyelvészet.

A harmadik hiányzó mozzanat a *mai kor átalakulásai*. Miközben az önbeszámoló írói

sokat lamentálnak pro vagy kontra a kötőjeles nyelvészeteken, és miközben közülük kétharmad (ha jól számolom tizenhatan a huszonegyből) az egyetemi nyelvészeti oktatás kiemelkedő szereplői, semmi reflexiót nem kapunk a kommunikáció problémájáról. Arról, ahogyan a 20. század utolsó évtizedében az egyetemeket elárasztyják a kommunikáció és média szakok. Az angol mellett a legnépszerűbb bölcsészeti szakról van szó. Ez a szak, ha a 20. század közepének perspektívájából, a nyelvi fordulat felől néztük volna, a nyelvészeti modell győzelmét jelenti a kulturális sűdiumokban. Mégis, a vezető nyelvészek nemzedéke teljesen kimaradt ebből, még kritikusan sem reflektál rá. Nagy kérdés, hogy ez az eltávolodás a kóddal hivatászerűen foglalkozó nyelvészek és az üzenetekkel foglalkozó, hivatásukat kereső kommunikáció-kutatók között hová fog vezetni? Vajon a mai nyelvészet, az új nemzedék ahelyett, hogy megtalálná saját új gyökereit, ezoterizálódik, a kommunikáció-kutatás pedig ahelyett, hogy megtalálná a nyelvészetből átvethető szigort, habkönnyű diszciplínává válik? Vagyis, mint oly sokszor a magyar közegben, az önvallomásos kötet a hiányokkal is sok mindent elmond a jelen feszültségeiről a magyar kultúrában. (*Hányféle nyelvész van? A nyelvészetről – I. szám, I. személyben II. Szerkesztette: Kontra Miklós – Bakró-Nagy Marianna. Szeged: SZTE BTK, 2009, 223 p.*)

Pléh Csaba

egyetemi tanár, pszichológiai történetész